FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI
ILMIY-METODIK JURNAL
ISSN 3093-8694 ◆ saen.uz
2026-yil
10 (2)-son

UDK: 821.512.133.09:929

Mo‘minova Nigora,
Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi Adabiyot bo‘limi mudiri

Yuldasheva Hilola,
Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi ilmiy xodimi

RAFIQ MO‘MIN — HAYOT YO‘LI VA IBRATLI MEROS

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o‘zbek adabiyotining namoyandalaridan biri, shoir, dramaturg, publitsist va pedagog Rafiq Mo‘minning hayot yo‘li, ijodiy faoliyati hamda adabiy merosi yoritilgan. Adibning Namangan adabiy muhitida shakllanishi, mumtoz adabiyot va xalq og‘zaki ijodiga bo‘lgan qiziqishi, she’riy va dramatik asarlarining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, uning ma’rifatparvarlik faoliyati, ta’lim sohasidagi xizmatlari, xalq folklori namunalarini to‘plash borasidagi ishlari va murakkab tarixiy davrda kechgan hayotiga alohida e’tibor qaratilgan. Rafiq Mo‘min ijodiy merosini o‘rganish orqali milliy adabiy qadriyatlarni asrab-avaylash, tarixiy xotirani tiklash va yosh avlodni ma’naviy jihatdan tarbiyalash masalalarining ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Rafiq Mo‘min, Namangan adabiy muhiti, o‘zbek adabiyoti, shoir, dramaturg, pedagog, publitsist, she’riyat, adabiy meros, xalq og‘zaki ijodi, folklor, ma’rifatparvarlik, siyosiy qatag‘on.

РАФИК МУМИН — ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И ПОУЧИТЕЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация. В данной статье освещаются жизненный путь, творческая деятельность и литературное наследие одного из представителей узбекской литературы XX века — поэта, драматурга, публициста и педагога Рафика Мумина. Анализируются особенности формирования его личности в литературной среде Намангана, интерес к классической литературе и устному народному творчеству, своеобразие поэтических и драматических произведений. Особое внимание уделяется его просветительской деятельности, заслугам в сфере образования, собиранию образ-

цов народного фольклора, а также сложным историческим обстоятельствам, повлиявшим на его судьбу. На примере изучения творческого наследия Рафика Мумина раскрывается значение сохранения национальных литературных ценностей, исторической памяти и духовно-нравственного воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: Рафиқ Мумин, литературная среда Намангана, узбекская литература, поэт, драматург, педагог, публицист, поэзия, литературное наследие, устное народное творчество, фольклор, просвещение, политические репрессии.

RAFIQ MO‘MIN — LIFE JOURNEY AND EXEMPLARY LEGACY

Abstract. This article explores the life, creative activity, and literary heritage of Rafiq Mo‘min, a prominent Uzbek poet, playwright, publicist, and educator of the twentieth century. It examines his intellectual and artistic development within the literary environment of Namangan, his interest in classical literature and folklore, and the distinctive features of his poetic and dramatic works. Special attention is given to his educational and enlightenment activities, contributions to the development of education, efforts to collect samples of folk literature, and the difficult historical circumstances that shaped his life. The study highlights the importance of preserving Rafiq Mo‘min’s literary heritage as an integral part of Uzbekistan’s national cultural identity, restoring historical memory, and promoting literary and spiritual values among younger generations.

Keywords: Rafiq Mo‘min, Namangan literary environment, Uzbek literature, poet, playwright, educator, publicist, poetry, literary heritage, oral folk literature, folklore, enlightenment, political repression.

KIRISH

O‘zbek adabiyoti tarixida xalqning ma’naviy hayoti, ijtimoiy muammolari, orzu-intilishlari va tarixiy taqdirini o‘z ijodida aks ettirgan ko‘plab ijodkorlar mavjud. Ularning asarlari nafaqat o‘z davrining badiiy manzarasini yoritadi, balki kelajak avlod uchun ham muhim ma’naviy va tarixiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Ana shunday ijodkorlardan biri XX asr o‘zbek adabiyoti rivojiga munosib hissa qo‘shgan shoir, dramaturg, publitsist va pedagog Rafiq Mo‘mindir.

Rafiq Mo‘minning hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganish, avvalo, Namangan adabiy muhitining shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Namangan qadimdan ilm-fan, ma’rifat, she’riyat va madaniyat taraqqiy etgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu zamin ko‘plab shoir va adiblarni yetishtirgan bo‘lib, Rafiq Mo‘min ham ana shu boy ma’naviy muhitda kamol topgan.

Adib ijodida insonparvarlik, xalq hayotiga daxldorlik, ijtimoiy adolatsizliklarga munosabat, ma’rifat va ta’lim masalalari muhim o‘rin egallaydi. Uning she’riy, dramatik va publitsistik asarlarida o‘z davrining ijtimoiy voqeliklari, insonlar turmushi va jamiyatdagi muammolar badiiy ifodasini topgan.

Rafiq Mo‘minning hayot yo‘li XX asrning murakkab tarixiy-siyosiy jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, siyosiy qatag‘on yillarida uning boshidan kechirgan og‘ir sinovlari o‘sha davr ziyolilari taqdirining achchiq bir namunasidir.

Shu bois adibning hayoti va ijodiy merosini o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarix va muzeyshunoslik nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Rafiq Mo‘min hayoti va ijodiy merosini o‘rganishda o‘zbek adabiyotshunosligi, Namangan viloyati tarixi, XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar hamda ma’rifatparvarlik harakatiga oid ilmiy va tarixiy manbalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Valijon Turg‘unboyevning 2019-yilda Namangan davlat universitetida tayyorlagan “Namanganlik ma’rifatparvarlar” nomli magistrlik dissertatsiyasida XX asrning birinchi yarmida Namangan hududida yuz bergan madaniy-adabiy jarayonlar, ziyolilarning faoliyati va siyosiy muhitning ularga ta’siri yoritilgan. Tadqiqotda Rafiq Mo‘minning ijodiy faoliyati, pedagogik ishlari, yosh avlod tarbiyasiga qo‘shgan hissasi va adabiy merosi haqida ham muhim ma’lumotlar keltirilgan.

Sirojiddin Ahmadning 2022-yilda nashr etilgan “Qizil mustamlaka: e’lon qilinmagan urush. Katta qirg‘in qomusi (1929–1950)” asari XX asrning murakkab tarixiy davri, siyosiy qatag‘onlar va ziyolilar taqdirini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur asar orqali Rafiq Mo‘min yashagan davrning siyosiy muhitini va uning hayotiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy sharoitlarni kengroq anglash mumkin [1].

2023-yil 14-sentabrda Tarix.uz portalida e’lon qilingan “Rafiq Mo‘min (1900–1951)” nomli tarixiy-ma’rifiy maqolada adibning hayot yo‘li, dramaturgik faoliyati va asosiy asarlari haqida ma’lumotlar berilgan [2]. “O‘zbekiston arboblari” elektron ma’lumotlar bazasida ham uning tarjimayi holi, pedagogik faoliyati, Namanganda maktablar tashkil etishdagi tashabbuslari va adabiy ijodi haqida ma’lumotlar mavjud [3].

Shuningdek, Milliylik.uz va Ziyouz.uz elektron adabiy portallarida chop etilgan materiallar Rafiq Mo‘minning ijodiy merosi, she’riy va dramatik asarlari hamda o‘zbek adabiyoti tarixidagi o‘rnini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi [4; 5; 6]. A. Xalilbekovning “Namangan adabiy gulshani” asarida esa Namangan adabiy muhitining rivojlanishi va ushbu hududda yetishib chiqqan ijodkorlar faoliyatiga oid ma’lumotlar keltirilgan [7].

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Rafiq Mo‘minning hayoti va ijodi turli manbalarda yoritilgan bo‘lsa-da, uning shoirlik, dramaturglik, pedagoglik va folklorshunoslik faoliyatini yaxlit holda o‘rganish, shuningdek, Namangan viloyatining madaniy tarixidagi o‘rnini kengroq tadqiq etish muhim ilmiy vazifalardan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiylik, biografik yondashuv, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va adabiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tarixiylik metodi orqali Rafiq Mo‘min yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitlari, XX asr boshlarida Namangan hududida yuz bergan madaniy-ma’rifiy jarayonlar hamda siyosiy qatag‘onlarning ziyolilar hayotiga ta’siri o‘rganildi.

Biografik yondashuv asosida adibning hayot bosqichlari, ta’lim olishi, pedagogik faoliyati, ijodiy shakllanishi va hayotining murakkab davrlari tahlil qilindi.

Manbashunoslik metodi yordamida adibning tarjimayi holiga oid ma’lumotlar, ilmiy tadqiqotlar, elektron adabiy manbalar va tarixiy materiallar o‘zaro qiyoslandi. Qiyosiy tahlil orqali turli manbalarda keltirilgan ma’lumotlarning mazmuni va tarixiy ahamiyatiga e’tibor qaratildi.

Adabiy tahlil metodidan foydalanib, Rafiq Mo‘minning she’riy, dramatik va publitsistik asarlaridagi asosiy mavzular, g‘oyaviy yo‘nalishlar hamda badiiy xususiyatlar o‘rganildi. Shuningdek, uning xalq og‘zaki ijodini to‘plash va o‘rganish borasidagi faoliyati ham alohida tahlil qilindi.

NATIJALAR

O‘rganilgan tarixiy va adabiy manbalar asosida Rafiq Mo‘minning hayot yo‘li, ijodiy faoliyati va Namangan madaniy muhitidagi o‘rni haqida quyidagi natijalarga erishildi.

Rafiq Mo‘min 1900-yil 7-fevralda Namangan shahrida tavallud topgan. U yoshligidan adabiyot, she’riyat va xalq og‘zaki ijodiga katta qiziqish bildirgan. Uning badiiy dunyoqarashi shakllanishida oilaviy muhit muhim o‘rin tutgan. Otasi Mulla Mo‘min xonadonida Alisher Navoiy, Fuzuliy va Mashrab ijodidan namunalar o‘qilishi yosh Rafiqning mumtoz adabiyotga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirgan.

Adib dastlabki ijodiy izlanishlarida mumtoz she’riyat an’analariga murojaat qilgan. Ayniqsa, Mashrab ijodiga bo‘lgan mehr uning dastlabki she’riy tajribalarida sezilib turadi. Keyinchalik esa zamonaviy hayot voqeliklarini badiiy ifodalash orqali o‘z ijodiy uslubini shakllantirishga intilgan.

Rafiq Mo‘minning faoliyatida pedagogik-ma’rifiy ishlar alohida o‘rin egallaydi. U 1917-yilda Qo‘qondagi dorilmualliminni tamomlagan. Shundan so‘ng o‘qituvchilik faoliyati bilan shug‘ullanib, yoshlarning bilim olishi, savodxonligining oshishi va ta’lim tizimining rivojlanishiga hissa qo‘shgan.

Ayniqsa, Namangan shahrida yangi maktablar tashkil etishdagi tashabbuslari uning ma’rifatparvarlik qarashlarini namoyon etadi. Manbalarda 1925–1927-yillarda uning tashabbusi bilan Namanganda to‘rtta yangi maktab ochilgani qayd etiladi. Shuningdek, bolalar uyida tarbiyachi va o‘qituvchi sifatida faoliyat olib borib, ota-onasiz qolgan bolalarning ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullangani uning insonparvarlik fazilatlarini ko‘rsatadi.

Rafiq Mo‘minning adabiy faoliyati 1920-yillardan boshlangan. U she’riyat, dramaturgiya va publitsistika yo‘nalishlarida ijod qilgan. Uning asarlarida davrning ijtimoiy hayoti, insonlar o‘rtasidagi munosabatlar, turmushdagi qiyinchiliklar va jamiyatdagi salbiy illatlar o‘z aksini topgan.

Adibning “Qapchig‘ay” dostoni 1924-yilda “Inqilob” jurnalida e’lon qilingan bo‘lib, uning ijodiy faoliyatida muhim o‘rin egallaydi. Shuningdek, “Bolaxo‘r”, “Qizil qiz”, “Zanglagan pichoq” va “Tiyonshon qizi” kabi dostonlari ham ijodkorning badiiy izlanishlari samarasi hisoblanadi.

Rafiq Mo‘min dramaturgiya sohasida ham samarali ijod qilgan. U O‘g‘uzxon (H. Yo‘ldoshqoriyev) bilan hamkorlikda “Yosh qurbonlar” asarini yaratgan. “Gulyor” va “Yoriltosh” kabi sahna asarlari esa o‘sha davr teatr hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu asarlarning sahnalashtirilishi Namanganda teatr san’ati va madaniy-ma’rifiy faoliyat rivojiga xizmat qilgan.

Shoir ijodida hajviy yo‘nalish ham alohida o‘rin tutadi. U jamiyatdagi adolatsizlik, tekinxo‘rlik, poraxo‘rlik, dangasalik kabi illatlarni tanqid qilish orqali insonlarni halollik, mehnatsevarlik va adolatga chaqirgan. Hajviy asarlarida kulgi vositasida ijtimoiy muammolarni ochib berish mahorati namoyon bo‘ladi.

Adibning xalq og‘zaki ijodini o‘rganish borasidagi faoliyati ham diqqatga sazovordir. 1923-yilda u Farg‘ona vodiysiga ilmiy ekspeditsiya uyushtirib, xalq orasida saqlanib kelayotgan og‘zaki ijod namunalarini yozib olgan. Jumladan, Yormat baxshidan “Zevak” (“Yozi bilan Zebo”) asari va boshqa folklor namunalarini to‘plagan. Bu faoliyat uning milliy madaniyat va xalq ijodiga bo‘lgan e’tiborini ko‘rsatadi.

Rafiq Mo‘min hayotining keyingi davri murakkab tarixiy voqealar bilan bog‘liq. 1937-yilda u siyosiy qatag‘on qurboni sifatida hibsga olinib, uzoq muddatga surgun qilingan. 1947-yilda vataniga qaytgan bo‘lsa-da, boshidan kechirgan og‘ir sinovlar uning salomatligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Adib 1951-yil 5-mayda vafot etgan.

Vafotidan keyin ham uning hayoti va ijodiy merosini o‘rganish ishlari davom ettirilgan. 1970-yilda unga nisbatan chiqarilgan hukm bekor qilinib, oqlangani haqidagi ma’lumotlar adibning tarixiy taqdirini qayta baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. 1998-yilda “Qapchig‘ay” nomli she’rlar va dostonlar to‘plamining nashr etilishi uning ijodiy merosini kitobxonlarga qayta tanitishga xizmat qilgan.

MUHOKAMA

Rafiq Mo‘minning hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, u o‘z davrining ko‘p qirrali ziyolilaridan biri bo‘lgan. Uning shoir, dramaturg, pedagog va folklor namunalarini to‘plovchi sifatidagi faoliyati bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Adibning ijodiy qarashlarida ma’rifat, insonparvarlik, xalq manfaatlari va ijtimoiy adolat masalalari yetakchi o‘rin egallagan.

Shoirning badiiy merosida xalq hayotiga yaqinlik alohida ahamiyatga ega. U oddiy insonlarning turmushi, orzu-umidlari va muammolarini ijodining asosiy mavzularidan biri sifatida tanlagan. Uning hajviy asarlari orqali jamiyatdagi salbiy holatlarga munosabat bildirilgan, insonlarni ezgulikka, halollikka va mehnatsevarlikka undash maqsad qilingan.

Rafiq Mo‘minning dramaturgik faoliyati Namangan madaniy hayotining rivojlanishi bilan hamohang kechgan. “Yosh qurbonlar”, “Gulyor” va “Yoriltosh” kabi sahna asarlari orqali adibning teatr san’atiga qo‘shgan hissasi namoyon bo‘ladi. Bu asarlar nafaqat badiiy-estetik, balki ma’rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo‘lgan.

Adibning pedagogik faoliyatini ham uning ijodidan alohida holda baholash mumkin emas. U ta’limni jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri deb bilgan. Maktablar tashkil etish, yoshlarni savodli qilish, bolalar tarbiyasi bilan shug‘ullanish kabi ishlari uning ma’rifatparvarlik faoliyatining amaliy ifodasi hisoblanadi.

Rafiq Mo‘minning folklorshunoslik faoliyati esa milliy madaniyat tarixida alohida ahamiyatga ega. Farg‘ona vodiysiga uyushtirilgan ekspeditsiya davomida xalq og‘zaki ijodi namunalarining yozib olinishi milliy folklor merosini saqlash va kelajak avlodga yetkazish yo‘lidagi muhim sa’y-harakatlardan biridir.

Adibning hayot yo‘li XX asrda o‘zbek ziyolilari boshidan kechirgan murakkab siyosiy jarayonlarni ham aks ettiradi. 1937-yildagi qatag‘on va keyingi surgun yillari uning ijodiy faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Shu jihatdan Rafiq Mo‘minning taqdiri tarixiy xotirani asrash, qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatini o‘rganish zarurligini yana bir bor ko‘rsatadi.

Bugungi kunda adibning hayoti va ijodini o‘rganish, uning asarlarini keng targ‘ib etish, ilmiy muomalaga kiritish hamda yosh avlodga yetkazish muhim madaniy-ma’rifiy vazifalardan biridir. Ayniqsa, Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi kabi ilmiy-ma’rifiy muassasalarda Rafiq Mo‘minning hayoti, ijodi va tarixiy davriga oid materiallarni to‘plash, saqlash, tadqiq etish va ekspozitsiyalarda namoyish qilish uning xotirasini abadiylashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, adibning asarlarini qayta nashr etish, ijodiy merosiga oid arxiv hujjatlarini aniqlash, zamondoshlari xotiralarini o‘rganish va uning nomini Namangan adabiy-madaniy hayoti bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlarda kengroq yoritish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Rafiq Mo‘min XX asr o‘zbek adabiyoti va Namangan madaniy hayoti tarixida munosib o‘rin egallagan ijodkorlardan biridir. Uning shoir, dramaturg, publitsist va pedagog sifatidagi faoliyati xalqimizning adabiy-ma’naviy taraqqiyotiga qo‘shilgan muhim hissadir.

Adibning she’riy va dramatik asarlarida o‘z davrining ijtimoiy hayoti, insonlarning orzu-intilishlari va jamiyatdagi muammolar badiiy ifodasini topgan. Uning hajviy ijodi esa ijtimoiy illatlarni tanqid qilish, insonlarni ezgulikka va adolatga chorlashga xizmat qilgan.

Rafiq Mo‘minning ta’lim sohasidagi faoliyati, maktablar tashkil etishdagi tashabbuslari va xalq og‘zaki ijodini to‘plash borasidagi ishlari uning ko‘p qirrali ma’rifatparvar shaxs bo‘lganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, yosh avlod tarbiyasiga

qo‘shgan hissasi va milliy folklor namunalarini saqlash yo‘lidagi faoliyati bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Adibning murakkab hayot yo‘li, siyosiy qatag‘on yillarida boshidan kechirgan sinovlari esa tarixiy xotirani asrash va o‘tmishdagi ziyolilar merosini chuqur o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Shunday ekan, Rafiq Mo‘minning hayoti va ijodiy merosini ilmiy jihatdan o‘rganish, uning asarlarini keng targ‘ib qilish, muzey va ta’lim muassasalarida faoliyatini yoritish hamda yosh avlodga yetkazish milliy adabiy va madaniy merosimizni asrab-avaylashning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmad, S. Qizil mustamlaka: e’lon qilinmagan urush. Katta qirg‘in qomusi (1929–1950). – Toshkent: Info Capital Books, 2022.
2. Rafiq Mo‘min (1900–1951). – Tarix.uz tarixiy-ma’rifiy portali, 2023-yil 14-sentabr.
3. Rafiq Mo‘min. – O‘zbekiston arboblari elektron ma’lumotlar bazasi.
4. Rafiq Mo‘min (1900–1951). – Milliylik.uz, 2021-yil 9-noyabr.
5. Rafiq Mo‘min (1900–1951). – Ziyouz.uz elektron adabiy portali, 2018-yil 24-fevral.
6. Rafiq Mo‘min (1900–1951). O‘zbek zamonaviy she’riyati. – Ziyouz.uz, 2018-yil 22-fevral.
7. Xalilbekov, A. Namangan adabiy gulshani. – Namangan, 2007. – B. 176–177.